

नेपालमा सूचनाको हक : अवस्था, चुनौती र अगाडिको बाटो

(बुँदागत छलफलपत्र)

-तारानाथ दाहाल

विषय सार :

नेपालमा सूचनाको हक, कार्यान्वयन र नीतिगत सुधारको दुईवटा मुख्य चुनौतीको बीचबाट गुज्रदै प्रभावहीन बन्ने खतराउन्मुख भएको छ ।

सूचनाको हकलाई संविधानमा नै मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गर्ने दक्षिण एशियाको पहिलो देश नेपाल हो । सो हकलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन भने १७ वर्षसम्म ऐन नबनाएर दक्षिण एशियामा पहिलो कानून बनाउने देश हुनबाट बञ्चित भएको थियो । कानून र नीतिहरू बनाउने तर कार्यान्वयनमा शिथिल र कमजोर हुने देशका रूपमा परिचित नेपाल, सूचनाको हकको सन्दर्भमा पनि यही कमजोरीबाट पीडित रहेको छ ।

सन् १९९० को लोकतान्त्रिक जागरण पछि संविधानका तीनवटा नयाँ प्रयोग गरिसकेको नेपालले यस बीचका संविधानका सबै दस्तावेजमा सूचनाको हकलाई 'नागरिकको मौलिक हक' का रूपमा राख्दै आएको छ । संवैधानिक हिसाबमा सबै नागरिकलाई यस हकको प्रत्याभूत होस् भन्नेमा सचेत रहेपनि व्यवहारमा कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक तहमा स्पष्ट इच्छाशक्ति र अठोट देखापरेको छैन । त्यसैले सूचनाको हक नेपाली लोकतन्त्रको प्रगतिशील प्रावधानका रूपमा देखाउने पठाउने विषयमात्रै बनिरहेको छ । नागरिकहरूले यो हकको उपभोग सहज रूपमा गर्न पाएका छैनन् । संघर्षकै विषयका रूपमा यो रहेको छ ।

नेपालमा सूचनाको हक र यसको अवस्था:

- नेपालको संविधानको धारा २७ मा सूचनाको हक मौलिक हकको रूपमा उल्लेखित छ । यस अगाडिका संविधानहरू- २०४७ मा धारा १६ मा र अन्तरिम संविधान २०६३ मा धारा २७ मा उल्लेख थियो ।
- आफ्नो सरोकार र सार्वजनिक सरोकारको सूचना (सार्वजनिक निकायमा रहेका) मा नागरिकको सूचना माग्ने र प्राप्त गर्ने संवैधानिक हक नागरिकलाई रहेको छ ।

- कानूनद्वारा गोप्य रहने सूचनामा पहुँच नहुने व्यवस्था गर्न सकिने गरी संविधानले सीमा तोकेको छ । संविधानको धारा १७ मा विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता उल्लेख भएको र यस अन्तरगत पनि सूचनामा पहुँचको अधिकार मौलिक हकको रूपमा मान्न सकिन्छ । ।
- नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय अनुबन्ध (आइसिसिपिआर) को पक्ष राष्ट्र भएकोले सो को धारा १९ मा उल्लेखित प्रावधान नेपालको राष्ट्रिय कानून सरह मान्य हुने भएकोले सूचनाको हक एक बाध्यात्मक अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धताका रूपमा पनि रहेको छ ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न १७ वर्ष लामो संघर्षपछि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ जारी भएको थियो ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली २०६५ र कार्यान्वयनका क्रममा बनेका विभिन्न निर्देशिकाहरू पनि रहेको छ ।
- संसद प्रति उत्तरदायी हुनेगरी तीन सदस्यीय राष्ट्रिय सूचना आयोग २०६५ मा स्थापना भइ हालसम्म कानुनी अयोगका रूपमा सक्रिय रहेको छ ।
- आयोगमा दुई कार्यकालका पदाधिकारीहरूले पदावधी सम्पन्न गरी हाल तेस्रो कार्यअवधिको आयोग क्रियाशील रहेको छ ।
- विगत १३ वर्षमा सूचना आयोगबाट कुल ७ हजार १७७ वटा पुनरावेदनको सुनवाई भएको छ ।
- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयमा रहने गरी सूचनाको हक सम्बन्धी एक उच्च स्तरीय समन्वय एकाइ रहेको र सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय अन्तर्गत अनुगमन तथा समन्वय एकाइको संरचना सम्बन्धी कानुनी आधारको रूपमा निर्देशिका पनि रहेको छ ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ मा रहेका प्रगतिशील र उदार आयामहरू हालसम्म यथावत नै रहेको छ ।
- राजनीतिक र नीतिगत तहमा सूचनाको हक नेपाली लोकतन्त्रको एक महत्वपूर्ण आयामका रूपमा स्वीकार गरिएको अवस्था छ ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनको लागि सूचना अधिकारी तोक्ने, स्वतः समयबद्ध सूचना खुलासा गर्ने, सूचना मागको आवेदन सम्बोधन गर्ने कुरामा सार्वजनिक निकायहरू अभ्यस्त हुँदै गएको । तर, अबै यस्ता न्यूनतम व्यवहारहरू पालना गर्न पनि केही समस्याहरू देखिने गरेको छ ।

- सूचनाको हक सम्बन्धी प्रशिक्षणलाई राज्यका संघीय तहका अधिकांश प्रशिक्षण केन्द्रहरूले आफ्नो पाठ्यक्रममा समावेश गरेको । र, नियमित तालिम कार्यक्रमहरूमा यो विषय समेट्ने गरेको छ ।
- विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रमहरूमा पनि माध्यामिक तहमा यो विषयलाई समावेश गरी ऐच्छिक विषयको रूपमा अध्यापन गराइने गरेको छ । मौलिक हकको विषय भएकोले सामाजिक अध्ययनका पाठ्यक्रमहरूमा पनि यो विषय समेटिएको देखिन्छ ।
- सूचनाको हकको वकालत गर्न र यस सम्बन्धी अभियानहरू अगाडि बढाउने नागरिक संस्थाहरू पनि बढ्दै गएका छन् ।
- सूचनाको हकको अभियानमा संलग्न नागरिक संस्थाहरूले राष्ट्रिय स्तरको महासंघ नै बनाएर नागरिक सञ्जाललाई सुदृढ गरिरहेका छन् भने सुशासन र खुला सरकारका मूल्यहरू प्रवर्द्धन गर्न क्रियाशील नागरिक संघ संस्थाहरूले यस विषयलाई उच्च प्राथमिकतामा नै राखेर क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आएको देखिन्छ ।
- सूचनाको हक प्रवर्द्धन गर्न प्रदेश तह र स्थानीय तहका सरकारहरूले पनि केही सक्रियता दिन थालेका छन् र केहीले तत् सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्ने र तालिम कार्यक्रमहरूका लागि बजेटसमेत विनियोजन गर्न थालेको पाइन्छ ।
- सूचनाको हकको विषयमा प्राज्ञिक खोज, अनुसन्धान, अध्यापन र पुस्तकहरू प्रकाशन गर्नेतर्फ पनि केही पहलहरू देखिन्छन् । केही अध्ययन/अनुसन्धानको र अनुगमनका नियमित गतिविधिहरू पाउन सकिन्छ ।
- सूचनाको हकको प्रवर्द्धनमा समर्पित भएर लाग्ने अभियन्ताहरूको संख्या पनि बढ्दै गएको छ ।
- नागरिक स्तरबाट सार्वजनिक हितका सूचनाहरू माग्ने र ती सूचनाहरू आम नागरिकलाई सुसूचित गर्ने राम्रा पहलहरू सीमित रूपमा भए पनि छन् ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी कानून प्रयोग गरेर खोजी पत्रकारिता गर्ने, जनचासोका विषयमा अदालतमा रिट दायर गर्ने, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजुरी दायर गर्ने तथा निर्वाचनका समयमा राजनीतिक प्रतिस्पर्धामा प्रयोग गर्ने जस्ता अभियान र पहलहरू सीमित रूपमा भए पनि छन् ।
- सूचनाको हकको विस्तारको रूपमा खुला तथ्यांक (Open Data), खुला संसद, खुला बजेट र खुला सरकार तथा सूचना प्रविधिको रचनात्मक प्रवर्द्धनका विभिन्न अभियानहरू पनि स्थापित र विस्तारित हुँदै गएका छन् ।

- सूचनाको हक प्रवर्द्धन गर्न सेप्टेम्बर २८ लाई सूचनामा सर्वव्यापक पहुँच (International Right to know day/universal access to information) दिवस, भदौ ३ गते राष्ट्रिय सूचना दिवस र सूचना आयोग स्थापना दिवस गरेर वर्षमा तीनवटा समारोहमा विभिन्न कार्यक्रमहरू गरिन्छन् । यस क्षेत्रमा क्रियाशिलहरूलाई प्रोत्साहनपूर्वक पुरस्कार दिने परम्परा पनि सुरु भएको छ ।
- सूचना आयोगले वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्दै आएको छ । सो प्रतिवेदनमा आयोगको गतिविधि, सूचना प्राप्त नभएर गरेका उजुरी र पुनरावेदनको विवरण र सूचनाको हक कार्यान्वयनबारे सरकारलाई आयोगका सुझावहरू उल्लेख हुन्छन् । प्रधानमन्त्रीलाई बुझाउने सो प्रतिवेदन बारे संसदमा भने छलफल हुने गरेको छैन । यसका साथै सूचना आयोगले 'आरटिआई अडिट' भनेर संघीय मन्त्रालयहरूको अवस्थाको प्रतिवेदन पनि प्रकाशन गर्ने गरेको छ ।
- सूचनाको हक प्रयोग गरेर सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधार र भ्रष्टाचार विरुद्ध प्राप्त सफलता तथा मानवअधिकार सुदृढीकरणमा प्राप्त सफलता बारेका कथाहरूको संग्रहहरू पनि आयोग, फ्रिडम फोरम र सूचनाको हकको लागि नागरिक अभियानद्वारा प्रकाशन भएका छन् । सूचनाको हकबारे जागरण फैलाउने विभिन्न सामाग्रीहरू पनि प्रकाशन छन् । साथै मोबाइल एप्लीकेशन RTI NEPAL पनि सञ्चालनमा छ । तालिम सम्बन्धी स्रोत सामाग्री र मार्गदर्शन पुस्तकहरू पनि विभिन्न संघसंस्थाबाट प्रकाशन र प्रयोग भैरहेको पाइन्छ ।
- सूचनाको हक प्रवर्द्धन सम्बन्धी विभिन्न अन्तराष्ट्रिय र क्षेत्रीय सञ्जाल एवं फोरमहरूमा नेपालको सहभागिता हुने गरेको छ ।
- सूचनाको हकसँग जोडेर विद्यावारिधि गर्ने अध्येता र खोजकर्ताहरू पनि बढ्दै गएका छन् ।
- जिल्ला हुलाक कार्यालयलाई र प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई विभिन्न विषयमा विभिन्न समयमा आयोगबाट अधिकार प्रत्यायोजन गरेर सूचनाको हक कार्यान्वयनमा परिचालन गर्ने गरिएको पनि छ । तर यस सम्बन्धी स्थानीय संरचनागत प्रबन्ध प्रदेश र स्थानीय तहमा भैसकेको छैन ।
- प्रदेश तहमा र स्थानीय तहमा यस सम्बन्धी ऐन बनाउन प्रयासहरू पनि भैरहेको पाइन्छ ।

के हुनुपर्छ, तर भएको छैन ?

- सूचनाको हक प्रयोग गरेर माग गरिएका सूचनाबारे विगत १५ वर्षमा सूचना मागका निवेदनहरूको एकीकृत तथ्यांक नेपालमा छैन । विगत १५ वर्षमा कति सूचनाका निवेदन कुनकुन निकायमा परे र कति निवेदन अनुरूप सूचना प्राप्त भयो भन्ने तथ्यांकको अभावमा यसबारेको व्यवहारिक कठिनाइको समग्रमा तथ्यगत विश्लेषण गर्न सकिने स्थिति छैन ।
- यसैगरी सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको परिभाषामा समेटिएका 'सार्वजनिक निकाय' भित्र पर्ने निकाय र कार्यालयहरूको यकिन संख्या पनि छैन । सार्वजनिक निकायको परिभाषामा सरकारी र राज्यका निकाय मात्र नभइ अन्य निकाय समेत परेको हुनाले ती सबै निकायमा सूचना अधिकारी तोकिएको/नतोकिएको र आवधिक रुपमा सार्वजनिक गर्नुपर्ने स्वतः खुलासाको प्रचलन भए/नभएको अनुगमन गर्न कठिनाइ परेको देखिन्छ ।
- सम्बन्धित कार्यालयको प्रमुख पछि दोस्रो वा तेस्रो जिम्मेवारीको पदाधिकारीलाई सूचना अधिकारी तोक्ने काम सरकारी निकायहरूमा नै कार्यान्वयन हुन नसकेको मिडिया रिपोर्ट र जनगुनासोहरू आइनाै रहेको देखिन्छ । प्रवक्ता र सूचना अधिकारीको दोहोरो प्रचलनले सिर्जना गरेका समस्या पनि बढेको छ । सूचना अधिकारीलाई प्रभावकारी रुपमा कार्य प्रबन्ध गर्न सक्ने अवस्था नभएको आम प्रवृत्ति पनि छ ।
- राष्ट्रिय सूचना आयोगले हरेक वर्ष दिएका सिफारिस र सुझावहरू कार्यान्वयन नभएको एक लामो विवरण नै २०७८ सालको प्रतिवेदनमा प्रकाशन गरेको छ । आयोगको प्रतिवेदन अनुसार सरकारले ती सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्न गर्नुपर्ने नीतिगत पहल र अन्य कदम चाल्न चासो नदिएकोले सूचनाको हक कार्यान्वयनमा अनेक जटिलताहरू बढ्दै गएका छन् । विगतमा आयोगले गरेका तर कार्यान्वयन नभएका सुझावहरू मध्ये २५ वटा शीर्षकमा प्रतिवेदनले समेटेको छ । जसमा संविधान, ऐन, नियममा सुधार देखि शासकीय प्रचलन र प्रणाली भित्र गरिनुपर्ने सुधारका विभिन्न पक्षहरू समेटिएका छन् । सूचनाको हक कार्यान्वयनमा सुधार ल्याउन आयोगले २५ बुँदामा लिपिवद्ध गरेको सो सुझावहरूको संग्रह वास्तवमा नै कार्यान्वयन हुनैपर्ने एजेण्डाहरू हुन् ।

सूचना अयोगले प्रतिवेदनहरुबाट दिइएको तर कार्यान्वयन नभएका सुझावहरु

<ul style="list-style-type: none"> -सरकारको समन्वय र अनुगमन संयन्त्रको सक्रियता -सूचना अधिकारी, सूचना शाखा र बजेटको व्यवस्था -सिंहदरबारमा प्रवेश सहज सूचना डेस्क -सूचनाको वर्गीकरण व्यवस्था कार्यान्वयन -सूचनादाताको संरक्षण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था -सूचनाको प्रवाहरुमा विविध भाषाको प्रयोग -आयोगको फैसला कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी र कर्मचारीको बढुवा, सरुवा नियुक्तीमा सो लाई मूल्यांकनको आधार बनाउने -सूचना आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनमाथि संसदीय समितिमा छलफल गर्ने -गोपनीयता सम्बन्धी कानुनलाई सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन अनुसार संशोधन गर्ने -सूचना माग र स्वतः प्रकाशनको अभिलेख अध्यावधिक गर्ने र प्रकाशन गर्ने - आयोगको प्रदेशहरुमा सम्पर्क कार्यालय स्थापना गर्ने - आयोगलाई प्रयाप्त र दक्ष कर्मचारीको व्यवस्थापनमा सरकारले सहयोग गर्नुपर्ने	<ul style="list-style-type: none"> -संविधानको धारा २७ मा सामयिक परिमार्जन सुधार गर्ने - सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ मा रहेका आठवटा विषयवस्तुमाथि संशोधन गर्नुपर्ने -सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ मा स्वतः प्रकाशन साथै मौखिक र विद्युतीय सूचना व्यवस्था सम्बन्धी प्रावधानमा संशोधन गर्नुपर्ने -सूचनाको हक सम्बन्धी विषयलाई विश्वविद्यालय र स्कूलको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने -पारदर्शीताको शपथको व्यवस्था गर्ने -आयोगको कानुनी प्रतिरक्षाका लागि महान्यायधिवक्ताको सहयोगको व्यवस्था मिलाउने -सूचनाको हकसँग बाभिएका कानुनहरुलाई संशोधन, परिमार्जन र खारेज गर्ने -खुला सरकारी तथ्यांकसम्बन्धी कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने - दिगो विकास लक्ष्य नं १६ (१०) अ को कार्यान्वयन गर्ने
--	---

- सूचनाको हकसँग बाझिने कतिपय पुराना ऐन कानूनहरू अझै कायम छन भने कतिपय नयाँ ऐनहरू पनि सूचनाको हकलाई बाधा पुर्याउने खालका बनेका छन् । प्रदेश र स्थानीय तहमा बनेका विभिन्न ऐनहरूले सूचनाको हकको प्रचलनमा अप्ठ्यारो पारेको सुनिन्छ । समग्रमा संघीय - प्रदेश र स्थानीय तहमा रहेका ऐनहरूको पुनः अवलोकन र व्यापक गरी सूचनाको हक प्रचलनमा सहयोगी हुनेगरी सुधार गर्ने राजनीतिक इच्छाशक्ति तथा सुधारको पहल अगाडि बढाउनु पर्ने आवश्यकता छ ।
- खासगरी सुरक्षा कानूनह, निजामती ऐनहरू र व्यक्तिगत गोपनीयताको हक सम्बन्धी ऐन, सूचना प्रविधि, र तथ्यांक र आर्थिक प्रशासन तथा उत्तरदायित्व सम्बन्धी ऐनहरूको व्यवस्थाले सूचनाको हकलाई कमजोरपारेका छन् । तर कानून निर्माण प्रक्रियामा यसबारे सजगतापूर्वक निगरानी र वकालत हुनसकेको छैन ।
- दिगो विकास लक्ष्य २०३० बारे नेपालको प्रतिवद्धता भएपनि लक्ष्य नम्बर १६ समग्रमा र अझ खासगरी लक्ष्य नम्बर १६ को उपलक्ष्य नम्बर १० को 'ख' लाई राष्ट्रिय लक्ष्य (National target and indicator) मा समावेश गरिएको छैन । राष्ट्रिय योजना आयोग, जो दिगो विकास लक्ष्यको सम्बन्धमा संयोजन गर्ने राष्ट्रिय निकाय हो तर यो निकायले सूचनामा सर्वव्यापक पहुँच सम्बन्धी राष्ट्रिय लक्ष्य र सो को मापदण्ड बनाउने चासो दिएको छैन । यस सम्बन्धी वकालत र पहलहरू अझै सार्थक भएका छैनन् । SDG बारेका विभिन्न पहलहरूमै सूचनाको हकलाई बिसर्पिएको अवस्था छ । उपेक्षा गरिएको छ ।
- नेपालले खुला सरकार साभेदारीको आवद्धता लिएको छैन । यस सम्बन्धी पहल पनि सफल भएको छैन । सूचनाको हकको प्रचलनलाई संस्थागत गर्न नेपाल खुला सरकार साभेदारीको अभियानमा संलग्न हुनु अति आवश्यक छ ।
- राष्ट्रिय सूचना आयोगको सचिवको दरबन्दी घटाएर सहसचिवलाई आयोग सचिव बनाउने गरी भएको सरकारको प्रशासनिक बन्दोवस्तले अयोगलाई निकै कमजोर बनाएको छ । साथै आयोगको पदाधिकारी नियुक्तिमा पारदर्शिताको अभाव, आयुक्तहरूको छनौटमा भागबन्डाको प्रभाव र आयुक्तहरूको क्षमताको कमी, आयोगलाई दिइने बजेटमा नियन्त्रण र कमी तथा प्रशासनिक असहयोग जस्ता समस्याले सूचना आयोगका काम कारवाहीहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैन । आयोगमा गरिनु पर्ने सुधारका विषयमा नागरिक तहमा बहस र छलफल हुनुपर्ने र सरकार तथा सम्बन्धित निकायहरूलाई सुधारका लागि दबाव सिर्जना गर्नुपर्ने रणनीति आवश्यक छ ।

- सूचना आयोगको उजुरी सुन्ने र पुनरावेदन सुनुवाई गर्ने जस्ता न्यायिक कार्यसम्पादन र निर्णयहरू कानून बमोजिम समयमा नहुने, आयोगले कानुनी विवाद निरूपणमा महान्यायाधिवक्ताका कार्यालयको सहयोग नपाउने , अयोगबाट सशक्त कानुनी प्रतिरक्षाका सक्षम कानून व्यवसायिहरूमा राख्न नसक्ने, लागि आयोगका निर्णयहरू कार्यान्वयनमा पनि सम्बन्धित निकायहरूबाट असहयोग भैरहेकोले पनि आयोगको भूमिका कमजोर भएको छ ।
- सूचनाको हकको ऐनलाई मुलुक संघीयतामा प्रवेश गरेपछि सो अनुकूल संशोधन सुधार गर्ने विषयले प्राथमिकता पाएको छैन । प्रदेश र स्थानीय तहमा संघीय ऐन अनुकूल कानून तर्जुमा हुनुपर्नेमा सो विपरित ऐन बनाउने प्रवृत्ति देखापरेको छ । जस्तो बागमती प्रदेशले पारित गरेको सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन ? सो ऐनमा सुधार पनि भएको छैन । मौलिक हकको विषयलाई नियमन गर्ने ऐनहरू प्रदेश र स्थानीय तहले बनाउन नपाउने हो तर सो सम्बन्धी अस्पष्टताले कानुनी जटिलता बढ्दै गएको छ ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन अनुकूल स्वतः प्रकाशन गरिनुपर्ने विवरणहरू प्रकाशन गर्न सबै सार्वजनिक निकायका वेबसाइटमा एकरूपता आउनेगरी मेनु र म्यानुअलको अभाव देखिन्छ । यसैगरी सूचना अधिकारीको काम, कर्तव्यबारे सम्बन्धित संगठन र निकाय भित्र आन्तरिक कार्यविधिगत प्रबन्ध अभाव देखिन्छ । सूचना अधिकारीहरूलाई नियमित तालिम र थप सेवा सहूलियतद्वारा सूचनाको हक कार्यान्वयनको उत्प्रेरणा जगाउन गरिनुपर्ने बजेट लगायतका सुधारका विषय पनि अगाडि बढ्न सकेको छैनन् । सूचना अधिकारी तोकीएका व्यक्ति सरुवा भैसक्दा वा अन्य जिम्मेवारीमा खटाइँदा समेत नयाँ सूचना अधिकारी नतोक्ने र पुरानै नाम र ठेगाना वेबसाइटमा राखीराख्ने गरेको समस्या पनि निकै नै पाइन्छ ।
- सूचनाको हक कार्यान्वयनका लागि मन्त्रालयगत रूपमा सूचना अधिकारीहरूको अन्तरसञ्जाल बनाउने, नियमित बैठकहरू गर्ने, अनुभव आदानप्रदान गर्ने जस्ता काम नहुँदा निकायगत आन्तरिक समस्या बढ्दै गएका छन्, भने सूचना अधिकारीहरूको नै सूचनामा पहुँच नहुने अवस्था अर्को जटिल विषय बन्दै आएको छ ।
- सूचना माग गरेर प्राप्त नभएपछि परेका उजुरीहरूको संख्याको आधारमा हेर्दा सूचना मागको ठूलो भार स्थानीय तहमा देखिन्छ । यो स्वभाविक पनि हो । ७५३ पालिका र वडा तहमा गएर विभिन्न सेवामा जानकारी लिन, बजेट र विकास कार्यक्रमको खोजी तथा दस्तावेज र तथ्याङ्कको माग गर्न जनतालाई नजिकको सरकारमा नै बढी चासो

र सरोकार हुन्छ । तर, प्रदेश तह र संघीय तहमा सूचनाको माग कम छ, ती निकाय पारदर्शी छन् भनेर ठान्नु हुँदैन । पहुँचको कठिनाइ, जानकारीको अभाव र चासोको कमी तथा राष्ट्रिय मुद्दाहरूमा खोजीगर्ने साहसको कमीले सूचनाको माग ती तहमा कम भएको हुनसक्छ । तसर्थ, संघ र प्रदेशमा सक्षम र सशक्त माग पक्ष तयार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

- सूचनाको हकबारे युवा पुस्तालाई सचेत पार्ने र यससम्बन्धी अभियानमा जोड्न सकेमा समाजमा सचेत, जागरुक र सकारात्मक सोचका नागरिकहरू उत्पादन हुनसक्ने । यसका लागि युवा अभियानहरू, विद्यार्थी संगठनहरू र शैक्षिक एवं प्रशिक्षण संस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने विशेष अभियानको खाँचो देखिन्छ ।
- सूचनाको हक कर्मचारी वर्गमा निकै भ्रन्कटको विषय बनेको देखिन्छ । यो गलत बुझाईलाई हटाउन प्रशासनिक नेतृत्व र राजनीतिक नेतृत्व तहले ओठे प्रतिबद्धता प्रकट गर्ने मात्र होइन, संरचनागत समस्याहरू समाधान गर्नेगरी champions को रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गर्न सकेमा असहज वातावरण सुधार आउने थियो । तर प्रशासनिक र राजनीतिक नेतृत्वले नै पारदर्शिता बढाउने प्रोत्साहन नगर्ने बरु त्यसो नगर्न उक्साउने र संरक्षण दिने गरेको देखिन्छ । यसबाट भ्रष्ट संस्कृति, कानूनलाई अटेर गर्ने स्वेच्छाचारी प्रवृत्ति र जनता प्रति उत्तरदायी नभै शासकको रूपमा प्रस्तुत हुने शैली कायम नै रहेको छ । यो प्रवृत्तिहरूले नै सूचनाको हक सम्बन्धी दायित्वलाई सार्वजनिक प्रशासनको लागि थप बोझ भनेर पन्छाउने र अटेर गरेका छन् र नेपालमा सूचनाको हकलाई सांस्कृतिक परिवर्तनको आधार बन्न नदिई निस्तेज पार्ने गरेको छ ।
- सूचनाको हकको प्रयोगबाट सरकारी परीक्षा बोर्डहरू, विश्वविद्यालयहरू तथा विभिन्न परीक्षाका प्रणालीहरूलाई सुधार गर्न पनि उल्लेखनीय योगदान पुगेको छ । उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि पाउने हक धेरै परीक्षा निकायहरूमा स्थापित भैसकेको छ भने यस सम्बन्धी अदालतको विभिन्न फैसलाहरूबाट पनि सकारात्मक प्रभाव परेको छ । तर अझै पनि पुरै परीक्षा प्रणालीमा यसलाई आत्मसात गरिएको छैन । लोकसेवा आयोग देखि सबै विश्वविद्यालयहरूमा यो पद्धति स्थापित गर्न सूचनाको हक कार्यान्वयन बारे थप नीतिगत अभ्यासबाट ती निकायमा सुधार गराउन आवश्यक छ । केही विश्वविद्यालयले आन्तरिक कानून बनाएर र केहीले शुल्क बढाएर भ्रन्कट बढाएका छन् ।
- सूचना मागकर्ताले निवेदन गर्दा प्रतिशोध लिइने, धम्की दिइने जस्ता चुनौती पनि देखापरेका छन् । RTI Activest हरुको सुरक्षाको विषय पनि एक संवेदनशील मुद्दाका रूपमा आइरहेको छ । सूचना प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा दिइने भ्रन्कट, दुःख र निरुत्साहन

प्रवृत्ति त छँदैछ, सूचना माग गर्नुलाई शत्रुताको नजरले हेर्ने प्रवृत्ति अझै पनि कतिपय सार्वजनिक निकायमा कायम नै छ ।

- सूचना माग गरेका कारण सार्वजनिक निकायका प्रमुखबाट दुर्व्यवहार सहनु परेको, गिरफ्तार हुनु परेको, भुटा मुद्दा ब्यहोर्नुपरेको, सताइएको, सुविधाबाट बञ्चित गराइएको, बदनाम गरिएको जस्ता अनेक समस्याहरू पनि छन् । त्यसका बाबजुद पनि सूचनाको खोजकर्ताहरू आफ्नो सरोकार र सार्वजनिक सरोकारको सूचना बाहिर ल्याउन संघर्ष गरिरहनु भएको छ भने यस्ता दुःख र सङ्घर्षको कारण सूचनाको हक प्रयोग गर्न निरुत्साहित र निराश भएर पलायन भएका सूचनाको हकका अभियन्ताहरू पनि हुनुहुन्छ । सूचनाको हक कार्यान्वयनलाई जीवन सङ्घर्षकै रूपमा लिनु हुने केही अभियन्ताहरू कै कारण यी आन्दोलन बाँचिरहेको छ । केहीले सूचनाको हकको दाबीलाई गलत स्वार्थपूर्तिका साधन बनाएको भन्ने गुनासो पनि गम्भिर रूपमा आउने गरेको छ ।
- सूचनाको हकको कानूनको एक महत्वपूर्ण आयाम सूचनाको वर्गीकरण र संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था हो । दफा २७ को सो व्यवस्थाको सही ढंगले कार्यान्वयन हुन नसक्दा सार्वजनिक निकायहरूमा 'कार्यान्वयनका लागि अप्ठ्यारो' भयो भनेर भन्न पाएका छन् । तर सर्वोच्च अदालतबाट सो सम्बन्ध दिइएको निर्देशनात्मक आदेश अनुरूप वर्गीकरण प्रक्रिया अगाडि बढाउन प्रधानमन्त्री कार्यालयले नसक्नु एक विडम्बनाको रूपमा रहेको छ । यस अगाडि २ पटक गर्न खोजिएको सूचनाको वर्गीकरण प्रक्रिया र निर्णय लाई अदालतले कानून अनुसार नमिलेको भनी बदर गरिदिएको थियो ।
- सूचनाको हकको निवेदनमा कार्यालय प्रमुखले तोक लगाउनु पर्ने, दर्ता सहज नहुने, समयमा सूचना नदिइने, नदिनुका चित्तबुझ्दो कारण लिखित रूपमा नदिइने र सूचना पाउन महिनौं पछि लाग्नुपर्ने अवस्था पनि कायम नै छ । सकेसम्म सूचनाको मागलाई उपेक्षा वा अटेर गर्ने प्रवृत्ति आम रूपमा नै देखिन्छ । हुलाक तथा इमेलबाट पठाइएका निवेदनलाई प्राप्त नै भएको छैन भनेर पन्छन खोज्ने र अल्मल्याउने प्रवृत्ति पनि समस्याका रूपमा छ ।
- शुल्कको विषय पनि सूचनाको हक कार्यान्वयनमा नसुल्किएको बाधाका रूपमा कायम नै छ । अझपनि कतिपय कार्यालयले निशुल्क दिनुपर्ने सूचना सहज नदिने गरेको, कानून बमोजिम लाग्ने शुल्कमा थप शुल्क पनि माग गर्ने गरेको, इमेल तथा डिजिटल फरम्याटमा दिन सकिने सूचना पनि हार्डकपीमा नै लिन बाध्य पार्ने गरेको जस्ता समस्या पनि यत्रतत्र देखिन्छ ।

- सूचनाको व्यवस्थापन, आन्तरिक प्रवाहको अवस्था, अभिलेख प्रणाली र तथ्याङ्क व्यवस्थापन जस्ता विषयमा पनि विभिन्न समस्याहरू रहेकोले सहज सूचना प्राप्त गर्न कठिनाई भैरहेको र कतिपय महत्वपूर्ण सूचनाहरू उपलब्ध हुनै नसक्ने गरेका समस्या पनि देखिएका छन् ।
- कतिपय सार्वजनिक कार्यालयहरूका सहज पहुँचमा बाधा पनि प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । जस्तै प्रधानमन्त्री कार्यालयदेखि संसद सचिवालय समेत रहेको केन्द्रीय सचिवालयको परिसरमा अहिले पनि सर्वसाधारणको प्रवेश निषेध छ । सरकारी अनुमति पत्रको आधारमा मात्र सिंहदरबारमा प्रवेश पाइन्छ । जसले गर्दा सूचनामा पहुँचको विषयमा नागरिकहरू बीच विभिन्न प्रकारका विभेदहरू कायम रहन गएको देखिन्छ ।
- सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा विद्यमान उपरोक्त मुख्य प्रवृत्तिगत समस्याहरू समाधानका लागि राजनीतिक र नीतिगत तहमा अपनत्वबोध र इच्छाशक्तिको अभाव अर्को प्रमुख चुनौती हो । राजनीतिक दलहरू र राजनीतिक व्यक्तित्वले सूचनाको हकको कार्यान्वयनलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइँदैन । Champaigns हरूको विकास गरेर पारदर्शी र जवाफदेही सरकारको सिर्जना गर्न राजनीतिक तहमा पहल गरिनु पर्ने देखिन्छ ।
- सूचनाको हकको कार्यान्वयनलाई भ्रष्टाचार विरुद्धका पहलहरूसँग, सुशासन प्रवर्द्धनका पहलहरूसँग र सहभागितामूलक शासनका प्रक्रियाहरूमा जोड्न आवश्यक छ । शासकीय सुधारका योजना कार्यक्रमहरूमा सूचनाको हकलाई उच्च प्राथमिकता दिनेगरी मूलप्रवाहिकरणमा गर्न अभै पहलहरू आवश्यक छ ।
- नागरिक समाजका संस्थाहरू र पत्रकारिताका माध्यमहरूले आफ्नो कार्यसम्पादन र गतिविधिहरूमा सूचनाको हकलाई एक प्रमुख औजारका रूपमा मनन गर्न अभै पनि सकेको देखिँदैन । यसका लागि सूचनाको हकबारे जागरण र सीप विकास गर्न मिडियाका संघसंस्था र नागरिक समाजका संस्थाहरूको क्षमता सबलीकरणमा पनि पहलहरू आवश्यक छन् ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था लोकतन्त्रको एक महत्वपूर्ण उपलब्धि त हो नै साथै लोकतन्त्रको निरन्तर सुधारको एक सशक्त औजार पनि हो । सूचनाको हक कानूनी पुस्तकहरूमा उल्लेख हुँदैन र सो सम्बन्धी संरचनाहरू खडा गरिँदैन सहज उपलब्धि नहुने रहेछ भन्ने अनुभव नेपाली समाजको छ । यसका नयाँ नयाँ चुनौतीहरू पनि थपिँदै जाँदो रहेछ । भन्ने पनि सिकाइ भएको छ । तसर्थ

यसबारे निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान, वकालत र अभियानहरू चलाइरहनु पर्ने रहेछ ।

- सूचनाको हक प्रतिको राष्ट्रिय प्रतिबद्धता बढाउँदै लान यो सँग जोडिएका दीगो विकास लक्ष्य, खुला सरकार साभेदारी, भ्रष्टाचार विरुद्धको अन्तराष्ट्रिय पहल तथा यस्तै प्रकारका विश्वव्यापी मञ्च र पहलसँग नेपालको संलग्नता र र्सिजनशिल सक्रियता बढाउन राज्यका निकायहरू र सरकारलाई निरन्तर घचघच्याउन पनि छोड्नु हुँदैन ।

हामीले गर्ने के त ?

- उपरोक्त अवस्था अनुभव र सिकाइको आधारमा सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा सुधार ल्याउने राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा गर्न सकिन्छ ।
- जसमा नीतिगत सुधार, संस्थागत सुधार, प्रवृत्तिगत सुधार, श्रोत व्यवस्थापनमा सुधार, व्यवस्थापकीय प्रबन्धहरूमा सुधार, जनजागरण र सक्रिय अभियानका पहलहरूको सबलीकरण, ज्ञान र शिक्षाका प्रणालीहरूको सुदृढीकरण र समग्रमा सूचनाको हक महत्वपूर्ण राजनीतिक तथा नागरिक स्वतन्त्रताको औजार भएकोले राजनीतिक इच्छाशक्ति र प्रतिबद्धता बढाउने र राज्यलाई थप जिम्मेवार बनाउने पक्षहरूमा विभिन्न कार्ययोजनासहितको राष्ट्रिय रणनीति बनाउन सकिन्छ ।
- यसका लागि हरेका वर्ष एक राष्ट्रिय सम्मेलन गर्ने प्रचलनलाई पुनः नवीकरण गर्नुपर्ने भएको छ । विगतमा फ्रिडम फोरमले दुईवटा राष्ट्रिय सम्मेलनहरू (२०१० र २०१४) मा यसबारे बहुपक्षीय र उच्चस्तरीय सहभागिता मार्फत विभिन्न निष्कर्षहरूको खोजी गरेको थियो र त्यसको फलोअपमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले पनि राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रचलन सुरु गरेको थियो । तर सरकारले यस्तो पहललाई आत्मसात गरेन । र अहिले महामारी पछि त यस प्रकारका बृहद् राष्ट्रिय सम्मेलन हुन सकेको छैन ।
- विभिन्न तहमा हुने बहुक्षेत्रीय छलफलहरू लाई एकीकृत गरी राष्ट्रिय सम्मेलन मार्फत सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा विद्यमान निराशाको वातावरण हटाउन र बाधाहरूको वस्तुगत पहिचानगरी सुधारका योजनाहरूमा बहुक्षेत्रीय सहमति खोज्न आवश्यक भैसकेको छ ।
- सूचनाको हक कार्यान्वयनको समीक्षागरी नीतिगत सुधार र व्यवस्थापकीय व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन संसदको विषयगत समितिले सूचना आयोगको वार्षिक

प्रतिवेदनलाई आफ्नो छलफलको नियमित कार्यसूचीमा राख्न दबाव दिने आवश्यक छ । सरकार र संसद दुवैको ध्यान यसतर्फ जानुपर्छ ।

- खासगरी सूचनाको स्वतः खुलासाको संस्कृतिलाई आम अभ्यासमा संस्थागत गर्न र सूचना मागको सहज संस्थागत गर्न र सूचना मागको सहज सम्बोधन गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न सांस्कृतिक परिवर्तनको नै आवश्यकता छ । यो भनेको समाजको समग्र लोकतान्त्रिकरणको र खुलापनको यात्रालाई सबल बनाउनु हो , लोकतन्त्रको यात्रालाई थप सुनिश्चित गर्न सूचनाको हकको कार्यान्वयनलाई व्यवहारमा सहज बनाउन सरल र सानो सानो सुधारको पनि निकै महत्वपूर्ण योगदान हुनसक्छ । नागरिक समाजका संस्थाहरूले यस्तो रचनात्मक पहललाई सहजीकरण गर्ने कामलाई प्रतिबद्धतापूर्वक अगाडि बढाउन अग्रसर भैरहनु पर्दछ ।
- राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई दण्डहीनताको अवस्था हुन नदिन र गलत नियत राखी सूचना नदिने कार्यालय प्रमुखहरूलाई कडा कारवाही गर्ने तर्फ अभै थप सक्रियता बढाउनु पर्दछ । आयोगलाई नटेर्ने प्रवृत्ति अन्त्य गर्न कारवाही र कारवाहीको कार्यान्वयनका लागि अनुगमन तथा निरीक्षण पनि बढाउनु आवश्यक छ । आयोगलाई यस सम्बन्धमा विद्यमान कानून अपुग छ । यसको सुधार तर्फ पनि काम हुनु आवश्यक छ ।
- सूचनाको हक प्रवर्द्धनमा काम गर्ने नागरिक संघ संस्थाहरूले आफ्नो क्षमता र सक्रियता अभू बढाउनु आवश्यक छ । देशका ७५३ पालिका र हरेक वडा तहसम्म तथा प्रत्येक उच्च माध्यमिक विद्यालय र कलेज तहसम्म सूचनाको हकको जानकारी र ज्ञान विस्तार गरेर सुशासनको माग पक्षलाई सुदृढ गर्ने तर्फ निरन्तर प्रयासहरू हुनुपर्दछ । नागरिक सञ्जालहरू र सचेत नागरिक अभियन्ताहरूको विकास भयो भने मात्रै सूचना खोज्ने र भ्रष्टाचार तथा विकृति विरुद्ध लड्ने नागरिक पंक्ति बलियो हुन्छ । सूचनाको हक, नागरिकको बलियो औजार हो, तर त्यसको सदुपयोग गर्ने क्षमता र सक्रियता बढाउन सुदृढ माग पक्ष सिर्जना हुनुपर्दछ ।
- त्यस्ता नागरिक पहलहरू के हुनसक्छन् त, अब त्यता तर्फ चिन्तन गरौं । जस्तै: राष्ट्रिय सूचना आयोगका काम कारवाहीको निगरानी राखौं, आयोगसँग सहकार्य गर्न सकिने ठाउँहरू विस्तार गरौं । सूचनाको हकमा जनचेतना जगाउने अभियान र पहलहरू गरौं, सार्वजनिक सरोकारका सूचना माग्ने अभियान चलाऔं, मिडिया र नागरिक समाजका संस्थाहरू बीच सहकार्यका क्षेत्रहरू विस्तार गरौं ।

- सूचनाका हकका अभियान्ताहरू बीत सहकार्य बढाउने, ऐक्यबद्धता सिर्जना गर्ने, सुरक्षाका चुनौतीको मिलेर सामना गर्ने र साभ्का धारणाहरू बनाउँन सूचनाको हकका क्षेत्रमा अध्ययनअनुसन्धानको पहलहरू गरौं, नीतिगत सुधारका लागि वैकल्पिक प्रस्तावहरू तयार गरौं र निरन्तर बकालत मार्फत राज्य र नीतिगत तहलाई सूचनाको हकको प्रचलन, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न तथा परिपूर्ति गर्ने दायित्व तर्फ सजग रहन दबाब दिई राखौं ।
- सूचनाको हक, खुला, पारदर्शि, जवाफदेही र उत्तरदायी शासनको आधार हो । सहभागितामूलक लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीको सुनिश्चितताका लागि सूचनाको हक कार्यान्वयन र यसको निरान्तर सुधार गर्नु अपरिहार्य छ । तसर्थ यसका लागि निरन्तर अनुशीलन गर्दै सजग नागरिकको कर्तव्य पुरा गर्न नागरिक संघ-संस्थाहरू र सूचनाको हकका अभियान्ताहरू क्रियाशील रहनु पर्दछ ।
